

„Eesti sõjaajaloolise arhitektuuripärandi kaardistamine ja kasutusvõimaluste analüüs. 19. ja 20. sajand“

Sääre 12-tolline rannapatarei

Muinsuskaitseline eksperthinnang

Koostaja: Tõnu Veldre

Detsember 2017

Euroopa Liit
Euroopa
Regionaalarengu Fond

Eesti
tuleviku heaks

Eksperdi hinnangud militaarehitiste mälestise tunnustele vastavuse kohta.

Eksperdi hinnangu koosseis:

1. Kui ehitis kuulub suuremasse militaarkompleksi, siis selle kompleksi kui terviku kokkuvõtlik kirjeldus ja ajalugu, sõja-ajalooline tähtsus, haruldus ja väärtus Eesti kontekstis.

Juba 1907 aastal hakkas Venemaa tegema ettevalmistusi oma pealinna Peterburi eelkaitsepositsioonide väljaarendamiseks. Peapositsioon kavandati Tallinn-Porkkala joonele. Sellest veel ettepoole kavandati Muhu väina positsioon, kaitsmaks saari ja väinu. See ulatus Hiiumaalt Sõrve sääre tippu. Teisele poole Irbeni väina jäi veel Liepaja sõjasadam, kuid selle vallutasid sakslased kerge vaevaga.

Tegelikult valmis Sääre patarei sõja olukorras ja kiirustades. Juba algselt oli tegemist „säästuvõitlusega“. Neli ida-lääne suunalist ühetorulist suurtükiositsiooni, millest neljas oli nihutatud teistest tahapoole, olid avatud ja kitsa laskesektoriga Irbeni väinale. Samal ajal ehitati sama kaliibriga suurtükkide tarbeks Aegnal ja Naissaarel osaliselt maa alused soomustornid. Sõjasündmustest Sääre patareis räägitakse studios Lenfilm 1987 aastal valminud filmis Moonzund, mille peategelase prototüübiks on patarei nr. 43 komandör vanemleitnant Nikolai Partenjev. Patarei esimese positsiooni ülemana teenis eestlane Jaak Vendla (Feldmann)

Sääre (Zerel) 305 mm (12 tolline) rannakaitsesuurtükkide patarei nr.43 koosnes neljast betoonist suurtükialusest ning nende juurde kuuluvatest kruusavallidega ümbritsetud palklagedega laskemoonahoidlastest. Iga positsioonil oli oma diiselelektrijaam. Kompleksi kuulus veel juhtimispunkt ning vaatlustorn, selle asukoht oli ligi kilomeeter eemal Sääre mõisa juures. Alale jäävad ka kaitsekraavid ja suur jooksukraav. Neid kasutati ka 1944 aasta lahingutes, mil neid oluliselt täiendati. 1941 aastal kasutati kahurialuseid nn Stebeli patarei pettepositsioonidena, milleks ehitati betoonalustele puidust maketid. Selle tagajärjel on betoon saanud lennukipommi plahvatustes kannatada. Eriti suur lehter on nähtav positsioonil nr.3.

Patarei reaalne ehitus algas 1916 aastal. Selle planeerimisega alustati juba 1912. aasta sügisel. Mõõdistustööde järel algas ehitus, kuid ehitusmaterjalide veoks vajati sadamat. Mõntu sadam valmis 1914. Ilmselt algas sel ajal ka reaalse positsioonide ehitus. 1914. aastal ehitati Mõntu sadama ja patarei vahele 5 kilomeetri pikkune 750 mm rööpmelaiusega raudteeliin. 1917 oktoobris olid ehitamata veel kahe positsiooni betoonist kaitseseinad. Revolutsiooniliselt meelestatud madrused ei olnud alati korrale alluma. Saksa lennukilt visatud lennukipommi süüdatud tulekahju tagajärjel toimus 3-nda suurtükiositsiooni jaoks ehitatavas pooleliolevas laskemoonakeldris plahvatus, milles hukkus 70 madrust ja kolm ohvitseri, lisaks haavatud. See traagiline sündmus viis patarei isikkoosseisu võitlusmoraali veelgi alla. Sakslaste peale tungides 1917 aasta oktoobris suurtükid õhiti. Seega oli objektile vaid heidutav eesmärk, millega suleti saksa laevade sissepääs Irbeni väina, ehk siis Riiga, Kuressaarde ja Pärnusse. 1922 veeti vanarauaks lõigatud suurtükkide osad Mõntu sadama kaudu minema. Sellest ajast on rajatised seisnud kasutuseta. Tegemist on Saaremaa, Eesti ja maailma seisukohast haruldase militaarkompleksiga. Sõrve patarei teeb eriliseks see, et kuigi sarnane 12 tolline patarei on veel Hiiumaal Tahkunas, ei jõutud seal valmis ehitada positsioonide kaitseseinasid. Samuti on Säärel säilinud vähemal või rohkemal määral suurtükke teenindavate rajatiste abihoonete vundamendid asukohad.

2. Vastavus mälestiseks tunnistamise kriteeriumidele

Ehitise dokumenteerimine

1	ÜLDANDMED	
	Nimetus	Sääre 12 tolline rannapatarei
	Aadress	Saare maakond, Torgu vald, Sääre küla, Sääre piirivalvekordoni, Urva, Vaatluse maaüksused.
	Koordinaadid	Positsioon nr 1: B:57°55'3.172", L:22°3'45.882" Positsioon nr 2: B:57°55'3.276", L:22°3'38.281" Positsioon nr 3: B:57°55'3.279", L:22°3'30.270" Positsioon nr 4: B:57°55'4.589", L:22°3'23.078" Juhtimiskeskus: B:57°55'5.148", L:22°3'42.986"
	Praegune funktsioon	<ul style="list-style-type: none"> - Objekt osaliselt kasutusel turismiobjektina, mitte oma algses funktsioonis. - Suurtükipoositsioonid nr 3 ja 4 jäävad Sõrve militaarmuuseumi territooriumile. Positsiooni nr 2 kasutatakse lindude vaatlustornina. Positsiooni nr 1 laskemoonapunkrist jäänud kruusakünkal asuvad II maailmasõja mälestuskivid nii vene kui saksa poolele. Betoonaluse kõrval on vaatega merele mälestuspink Sõrvemaa heliloojale Olev Saule.
2	AJALOOLINE LÜHIÜLEVAADE	
	Rajamisaeg	<ul style="list-style-type: none"> - 1916 (Pao, Bruno „Sõrve sääre otsa lood“, Kuressaare 2017, lk 33-36) - Planeerimisega alustati 1912, aasta sügisel. (Sama allikas, lk 33). - Mõõdistustööde järel algas ehitus, kuid ehitusmaterjalide veoks vajati sadamat. Mõntu sadam valmis 1914. Ilmselt algas sel ajal reaalne positsioonide ehitus. (Sama, lk 33) - 1914 ehitati Mõntu sadama ja patarei vahele 5 kilomeetri pikkune 750 mm rööpmelaiusega raudteeliin. (Sama, lk 33) - 1917 oktoobris olid ehitamata veel kahe positsiooni betoonist 10 meetri kõrgused kaitseseinad. (Sama, lk 36) - 1922 veeti Mõntu sadama kaudu vanarauaks lõigatud suurtükkide osad minema. Sellest ajast on rajatised seisnud kasutuseta. (lk 33)
	Autor	Autor teadmata. Siiski tegemist tüüpprojektiga, sest Hiiumaal Tahkunas sarnased suurtükialused, kuid ilma tagaseinteta. Arhitekt ja büroo, insener, ehitusmeister teadmata.
	Projekti asukoht	Teadmata
	Algne funktsioon	Ehitatud militaarobjektiks. Tegemist on Sääre (Zerel) 305 mm (12 tolline) rannakaitsesuurtükkide patarei nr 43 positsioonidega, mis koosnesid neljast betoonist suurtükialusest, nende juurde kuuluvatest palklagedega laskemoonahoidlatest. Iga positsioonil oli oma diiselelektrijaam. Kompleksi kuulus veel juhtimispunkt ning vaatlustorn, mille vundament on säilinud Sääre mõisa juures. Alale jäävad ka kaitsekraavid ja suur jooksuplaav, kuid neid kasutati ka 1944 aasta lahingutes, mil neid oluliselt täiendati. 1941 aastal kasutati kahurialuseid nn Stebeli patarei pettepositsioonidena, milleks ehitati betoonalustele puidust maketid. Selle tagajärjel on betoon saanud lennukipommi plahvatustes kannatada. Eriti suur lehter on nähtav positsioonil nr 3.

	Ümberehitusetapid	Suurtükipoitsioonid on säilinud algses mahus. Positsioon nr 3 kaitseseina vastu on nõukogude piirivalve poolt rajatud praeguseks varisemisohtlikuks muutunud spordisaal, mis ei ole betooni oluliselt kahjustanud. Palkidest juhtimispunktist ja laskemoonaladudest on alles vaid kruusavallid. Säilinud on elektriijaama betoonplatvormid. Raudteest on säilinud algses asukohas üks rööbas koos puitliipritega.
	Muu ajalooline teave	Juba 1907. aastal hakkas Venemaa tegema ettevalmistusi oma pealinna Peterburi eelkaitsepositsioonide väljaarendamiseks. Peapositsioon kavandati Tallinn-Porkala joonele. Sellest veel ettepoole kavandati Muhu väina positsioon, kaitsmaks saari ja väinu. See ulatus Hiiumaalt Sõrve sääre tippu. Teisel poole Irbeni väina jäi veel Liepaja sõjasadam, kuid selle vallutasid saksa väed kerge vaevaga. Tegelikult valmis Sääre patarei sõja olukorras kiirustades. Kuid juba algselt oli tegemist „säästuvõrsiooniga“. Neli ida-lääne suunalist ühetorulist suurtükipoitsiooni, millest neljas oli nihutatud teistest tahupoole, olid avatud ja kitsa laskesektoriga Irbeni väinale. (Sarnane 12 tolline patarei on veel Hiiumaal Tahkunas, kuid seal ei jõutud valmis ehitada positsioonide kaitseseinasid). Samal ajal ehitati sama kaliibriga suurtükkide tarbeks Aegnal ja Naissaarel osaliselt maa alused soomustornid. Sõjasündmustest antud patareis räägitakse stuudios Lenfilm 1987. aastal valminud filmis Moonzund, mille peategelase prototüübiks on patarei nr 43 komandör vanemleitnant Nikolai Partenjejev. Patarei esimese positsiooni ülemana teenis eestlane Jaak Vendla (Feldmann) .
3	ASUKOHA KIRJELDUS	
	Patarei nr 43 jääb Sääre küla kirdeserva. Objekt on merest vaid mõnekümne meetri kaugusel. Idaküljest piiritleb patareid Kuressaare-Sääre maantee, põhjaküljest aga Sääre-Jämaja mustkattega tee. Keskelt läbib objekti ajalooline kruusakattega maantee, mida tänapäeval kasutavad peamiselt kohalikud elanikud. Suur osa alast on lage, vaid üksikud kadakad ja mõni õunapuu. Piirivalvekordoni alal on aga suured puud. Valdavalt lehtpuud, seas mõned männidkuused. Positsioon nr 4 on ümbritsetud suurte saarepuudega. Kordoni ala on ümbritsetud okastraataiaga. Seega ligipääs positsioonidele nr 3 ja 4 piiratud. (Vaid muuseumipiletiga). Viimastel aastatel on ehitatud naaberkruntidele 2 suvilat, mis piirab vaadeldavust. Hea vaade maanteedelt.	
4	ARHITEKTUURNE VÄLIS- JA SISELAHENDUS	
	Mahuline ülesehitus	<i>Korruzelisus:</i> Positsioon nr 1 ainult vundament. Positsioon nr 2 vundament ja osaliselt tagasein. Positsioon nr 3 vundament ja tagasein. Positsioon nr 4 ainult vundament.
	Ehitusmaterjal	Suurtükialused on betoonist, laskemoonahoidlad kruusast.
	Väliskujundus ja iseloomulikud detailid	Positsioon nr 1: Tagasein jäänud rajamata. Taldmikul vaid koonusekujuline poldiring, mille kinnitati suurtükk. Säilinud on 28 60 mm läbimõõduga raudpolti. Positsioon nr 2: Koonusega taldmik. Tagasein valmis osaliselt. (Laius 4 meetrit). Näha saalungipostide augud. Kinnituspolte säilinud 26 tükki.

		<p>Positsioon nr 3: Taldmik koonusega. Umbes 7 meetri kõrgune tagasein valmis. Pooleli jäänud ristkülikukujuline lisasekstioon lääneküljel (Elektrigeneraator?). Polte säilinud 30 (ilmselt kõik olemas).</p> <p>Positsioon nr 4: Nihkes põhja suunas kolme eelnevaga. Koonusega taldmik. Tagasein puudu. Säilinud 29 polti.</p>
	Plaanilahendus	
	Sisekujundus ja iseloomulikud detailid, sisustus, mööbel	
	Stiililine kirjeldus	
5	ÜLDSEISUKORD JA HOOLDUSASTE (lühidalt)	
	<ul style="list-style-type: none"> - Objektide seisund pigem hea. Pindmisi kahjustusi esineb enim positsioonil nr 4, mis on ümbritsetud suurte lehtpuudega. Selle tõttu on seal pidev niiskus, mis külmudes murendab betooni. (Langenud lehed riisuvad igal aastal ära muuseumitöötajad). Laskemoonalaod ja juhtimispunkt lihtsalt kruusakünkad. Olemas oht, et keegi võib need ära vedada täitematerjaliks. - Muuseumi alale jäävate positsioonide 3 ja 4 ümbrust niidavad ja trimmerdavad samuti muuseumitöötajad. Positsioonide 1 ja 2 ümber looduslik rohi. - Positsioonidele 1 ja 2 vaba ligipääs. Püsib oht, et keegi seal ronides kukub ja ennast vigastab. Positsioonidele nr 3 ja 4 pääseb vaid muuseumipiletiga. Muuseumi alale jääb ka säilinud osa raudteest. 	
6	HINNANG ARHITEKTUURSELE SÄILIVUSELE (lühidalt)	
	<p>Et tegemist on massiivsete, sõjaliseks otstarbeks mõeldud ehitistega, on nende seisund endiselt hea. Positsioonide nr 3 ja 4 ümber nõukogude ajal ehitatud piirivalvelinnak ei sega objektide vaadeldavust, vaid lisab neile omapoolseid nüansse läbi Saaremaa 20. sajandi sõjaajaloo. Senisel Torgu vallal alaga mingeid plaane polnud. Küll on viimasel kahel aastal objekti vahetusse naabrusesse kerkinud kaks suvemaja. See on ilmselgelt negatiivne, sest ühe suvila juures oleva sauna sein ehitati täpselt vastu II maailmasõja ajal sakslaste poolt ehitatud 130 mm suurtüki betoonalust. Saaremaa valla tingimustes võidakse aga ala jagada ehituskruntideks. Seda seetõttu, et positsioon nr 1 jääb eramaale, nr 2 valla maale ja 3 ning 4 Riigi kinnisvarale kuuluvale maale, kes soovib selle müüki panna. Senise suhteliselt lageda maa-ala täisehitamine kahandas oluliselt militaarobjektide vaadeldavust. Samuti ei ole tagatud kaitse all mitte olevate objektide säilimine. Kuna antud alale jäävad ka mitmed II maailmasõja objektid (kaevikuliinid, suurtükispositsioonid) võiks kaaluda suurema kaitsevööndi kehtestamist.</p>	
7	VÄLITÖÖDE TEOSTAMISE AEG	
	4.-29. november 2017	
8	Koostaja andmed: Tõnu Veldre	

3. Mälestiseks tunnistamise põhjused

- Sääre 305 mm (12 tolline) rannakaitse suurtükkide patarei 4 positsiooni ja nende juhtimispunkt vääriskaitse alla võtmist, kui komplekselt säilinud militaarmälestis I maailmasõja ajast. Sakslaste kiire pealetungi tõttu jäid objektid sõjategevusest kahjustamata, erinevalt Undvas ja Ninasel asuvate positsioonidest. Nende massiivsuse tõttu ei saanud nad ka II maailmasõja ajal oluliselt kannatada ning isegi nõukogude armee tegevusest jäid nad puutumata. Tegemist on Saaremaal kapitaalehituste poolest väheesindatud ajaperioodiga. Kasuks tuleb veel kompleksi ligipääsetavus ja osaline paiknemine Sõrve militaarmuuseumi territooriumil.

- Kehtivates planeeringutes Sääre 305 mm (12 tolline) rannakaitse suurtükkide 4 patarei positsioonid ja nende juhtimispunkt ei kajastu.

-Analoogsed suurtükialused on mälestistena kaitse all Hiiumaal Tahkuna poolsaarel, kuid seal ei jõutud valmis ehitada ühtegi positsioonide massiivsetest kaitseseinadest. Rõhutada tuleb veel seda, et selliseid aluseid valmistatigi sõjaaja tingimustes vaid Saaremaal ja Hiiumaal. Seega on tegemist ainulaadse ehitustüübiga, mis vaid juhuse tahtel ehitati korraga ligistikku asuvatele naabersaartele.

- Kompleks tuleks mälestiseks tunnistada ka avaliku huvi seisukohalt, sest suvel aktiivselt kasutatava turismimarsruudi ääres olevad ehitised püüavad paratamatult inimeste pilke. Suvilate vahele jäädes oleks konflikt omanike ja huviliste vahele juba ette sisse kirjutatud.

4. Kaitsevööndi ettepanek ja selle põhjendus

Sääre 12-tollise patarei, piirivalvekordoni kasarmuhoone ja elektriijaama ühine kaitsetsoon oleks põhjast ja idast piiritletud maanteedega. Lääneküljel oleks piiriks piirivalvekordoni krundi piir ja lõunas jookseks piir lisaks kordoni krundipiirile ka mööda Kaeviku maaüksuse piiri, et ühise kaitsetsooni sisse jääksid samal ajal kaitse alla võtmist taotleva Sääre 305 mm (12 tolline) rannakaitse suurtükkide 4 patarei positsioonid ja nende juhtimispunkt ning kaitse all mitte olevad II maailmasõja aegsed 130 mm rannakaitse suurtükkide betoonalused, mis tervikut täiendaksid.

Selline kaitsevöönd hõlmab mõlema objekti olulised osad ja konflikt maaomanikega oleks väikseim võimalikust. Eelkõige puudutab see Sääre 12 tollise rannapatarei 4 suurtükipositsiooni ja patarei juhtimispunkti .

Sääre piirivalvekordoni elektriijaama kaitsetsoon oleks põhjast ja idast piiritletud maanteedega. Lääneküljel oleks piiriks piirivalvekordoni krundi piir ja lõunas jookseks piir lisaks kordoni krundipiirile ka mööda Kaeviku maaüksuse piiri.

57° 55' 8.23" , 22° 3' 23.38"

57° 55' 4.98" , 22° 3' 49.98"

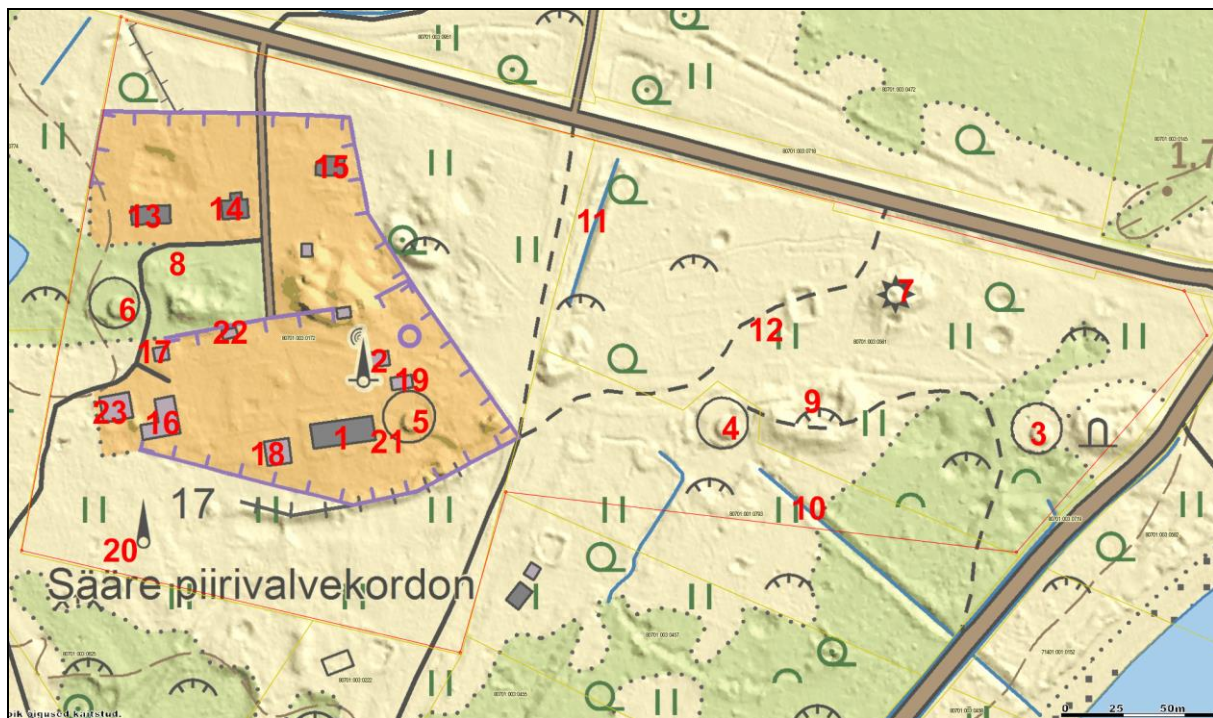
57° 55' 4.6" , 22° 3' 50.54"

57° 55' 1.59" , 22° 3' 45.81"

57° 55' 2.14" , 22° 3' 33.18"

57° 55' 0.08" , 22° 3' 32.23"

57° 55' 1.24" , 22° 3' 21.34"

Kaitsevööndi skeem.

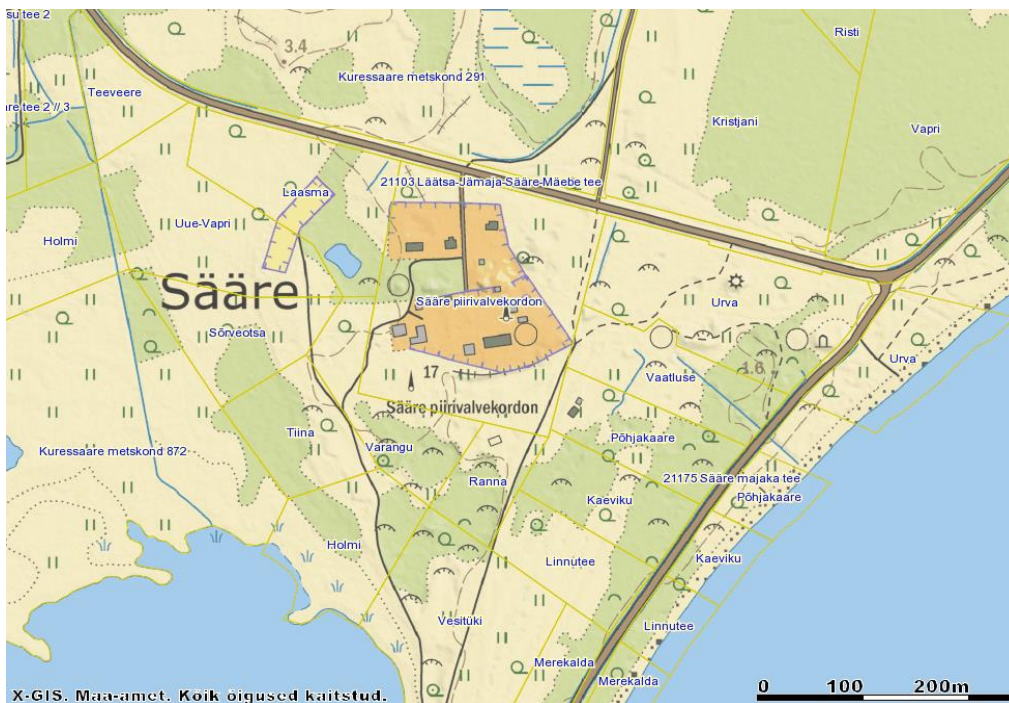
- 1 - kasarmuhoone
- 2 - diiselelektrijaam
- 3 - 12-tollise patarei suurtükipositsioon nr 1**
- 4 - 12-tollise patarei suurtükipositsioon nr 2**
- 5 - 12-tollise patarei suurtükipositsioon nr 3**
- 6 - 12-tollise patarei suurtükipositsioon nr 4**
- 7 - 12-tollise patarei juhtimiskeskuse asukoht**
- 8 - raudteetamm
- 9 - 130 mm kahuri positsioon
- 10 - kuivenduskraav
- 11 - jooksupkraav
- 12 - 12-tollise patarei generaatorialus
- 13 - ohvitseride elamu nr 1
- 14 - ohvitseride elamu nr 2
- 15 - ohvitseride elamu nr 3
- 16 - saun-garaaž-katlamaja
- 17 - väravahoone
- 18 - kuur
- 19 - spordisaal
- 20 - vaatlustorn
- 21 - radarimastid 3 tk
- 22 - pumbamaja
- 23 - sigala

5. Lisad

5.1. Joonised

Skeem 1. Asukoha skeem

Skeem 2. Asendiskeem

5.2. Ajaloolised fotod

Foto 1. 305 mm rannakaitse suurtükk positsioonil nr 4. Foto Sõrve militaarmuuseumi arhiiv

Foto 2. Õhufoto Sääre 305 mm rannakaitse suurtükkide positsioonidest 1944. aastal. Punasega tähistatud mõned aastad tagasi ehitatud saun ja suvila 130 mm suurtükipositsiooni kõrval. Foto Sõrve militaarmuuseumi arhiiv.

5.3. Fotod

Foto nr 1 Suurtükipositsioon nr 1. Vaade mere poolt.

Foto nr 2: Sama, poldiring.

Foto nr 3 Sama, pinnasega katmata vundamendinurk,

Foto nr 4 Sama, koonuse murenenu pealispind.

Foto nr 5: Positsioon nr 2 üldvaade

Foto nr 6: Sama, koonus poldiringiga.

Foto nr 7: Sama, vaade põhjast.

Foto nr 8: Sama, elektrikaabli käik

Foto nr 9: Positsiooni nr 3 üldvaade läänest.

Foto nr 10: Sama, vaade lõunast.

Foto nr 11: Sama, suurtüki kinnituspoldid

Foto nr 12: Sama, ehitajate jalajäljed.

Foto nr 13: Positsiooni nr 4 üldvaade lõunast.

Foto nr 14: Sama, vaade kagust.

Foto nr 15: Sama, poldiring. Keskel näha elektrikaablite kanal.

Foto nr 16: Sama, elektrigeneraatori betoonist aluse jäänused suurtükipositsiooni kõrval.

Foto nr 17: Positsiooni nr 4 laskemoonakelder lääne poolt vaadatuna.

Foto nr 18: Sama, edelast vaadatuna.

Foto nr 19: Positsiooni nr 4 juures lõppev Mõntu-Sääre raudtee.(Veermik ei ole originaal).

Foto nr 20: Sama, originaalasukohas säilinud raudteerööbas.

Foto nr 21: Sääre 305 mm suurtükipatarei juhtimispunkt, vaade idast.

Foto nr 22: Sama, õhitud betoonlagi.

Foto nr 23: Positsioonide 2 ja 3 vahele jääv jooksupuukraav. (Vaade lõunast).

Foto nr 24 Juhtimiskeskusest edelasse jääv generaatorialus. (Vaade lõunast).

Fotod 24x Tõnu Veldre